

KOVÁCS GÁBOR BIBÓ ISTVÁN ÉS A POLITIKAI FILOZÓFIA

A PROBLÉMA

Műfajilag hova helyezhető el a bibói életmű? Olyan gondolkodóról van ugyanis szó, akinek munkássága – eltekintve első, fiatalkori jogfilozófiai periódusától¹ – nehezen illeszthető be a kanonizált akadémiai diszciplínák keretei közé. Az 1930-as évek közepének Bibót a jogbölcséletől a tágan értelmezett társadalomelmélet felé vezető fordulatának eredménye hosszabb-rövidebb esszék füzére, melyekben a szerzőt láthatólag nemigen érdekli azoknak az akadémiai normáknak a betartása, amelyek ma már nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az ember valamely bevett akadémiai céh tagjává, hivatalosan elismert tudóssá váljék.

Ez részben a külső körülmények nyomása miatt alakult így. A jogfilozófiából doktorált fiatalember az első években a reményteljes tudóspalánták szokott útját kezdi el járni: ösztöndíjak külföldön – Bécs, Genf, Hága –, idegen nyelvű publikációk. Egyetemi magántanárság, a háború alatt tanít a kolozsvári egyetemen, s a háborús kataklizmát követően – a belügyminisztériumi intermezzo után – katedrát kap Szegeden, tagjává választja a tudományos akadémia. Aztán 1949 nemcsak az ország számára a fordulat éve: ekkor törik meg – mint utóbb kiderül – véglegesen tudományos karrierje. Nyugdíjazás, könyvtárosság – negyvenévesen.

Jelen írás *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült.

AZ ESSZÉ A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Am mást is figyelembe kell itt vennünk: Bibó intellektuális fejlődésének belső logikáját, ami mindinkább elvitte őt az akadémiai kritériumok szem előtt tartásával megírt szaktanulmányoktól ahhoz az esszéműfajhoz, amelyet aztán élete végéig művelt. Nemcsak arról volt szó, hogy leginkább ez a forma felelt meg gondolkodói alkatának – ami egyébként igaz –, hanem arról is, hogy ez volt az a műfaj, amelybe Bibó a két világháború közötti időszakban úgyszólván „beleszocializálódott”. Poszler Györgynek a két világháború közötti esszéíró nemzedékről szóló tanulmányában van egy – számunkra nagyon is releváns – hipotézise arról a szerepről, amelyet az esszé filozófiapótlékként a korszak irodalmi életében betöltött: „Nemcsak hogy a politikai gyakorlat nem kínlódta ki a történelem kérdéseire a nemzeti önvédelem és társadalmi progresszió válaszait. Hanem hogy a magyar filozófia sem kínlódta ki a történelem kérdéseire az elméleti absztrakció és társadalmi gondolat válaszait. Vagyis a magyar történelem praktikus mozgásképtelenségét nem kompenzálta az eredeti magyar filozófia teoretikus mozgásképesége. [...] A századforduló és a századelő második reformnemzedéke pedig meg is teremti a 20. századi magyar költői pszeudofilozófiát, a modern hazai esszét. [...] Ilyen a műfaj negyedik hulláma is. Nemzeti sorsot vizsgáló költői-etikai pótfilozófia az esszéista nemzedék vég-sőkig kifinomult, líraian teoretizáló műformája.”²

Ennek a negyedik generációnak a fő reprezentánsai Szerb Antal, Halász Gábor és Cs. Szabó László, akik más-más gondolati pozícióból és különböző hangsúlyokkal, de mindvégig ebben a műfajban alkotnak. Poszler igen pontosan és lényegre törően fogalmazza meg, hogy az adott szituációban minek is volt köszönhető az esszének ez a kivételezett pozíciója: „Az elvesztett háború, a történelmi Magyarország szétesése, az elvetélt polgári forradalom, a restaurált hűbériség, a megkonstruált »neobarokk«, a szétfoszlott kelet-európai politikai szupremácia közvetlen teoretikus reagálást kívánt, a nemzeti múlt újrafogalmazását, a nemzeti jövő újragondolását, magyarság és szomszéd népek, magyarság és Európa viszonylatrendszerének újrarajzolását. E tájékozódást, végiggondolást, átfogalmazást, a helymeghatározás elméleti igényét vállalja a magyar esszé a húszas és harmincas években. A húszas évek illanó békeillúziójában lágyabban és líraiban. A harmincas évek sűrűsödő háború-előérzetében keményebben és etikusabban.”³

Ha valakire, akkor Németh Lászlóra – akit Poszler említ, de részletesen nem tárgyal ebben az írásában – bizonyosan áll a fentiekben oly átfogóan meg-

rajzolt motivációs háttér. Németh egyszemélyes folyóiratának, a *Tanúnak* első-sorban azt a szerepet szánja, hogy az általa írt esszék fóruma legyen. Az esszé itt a tájékozódás műfaja, optimális kerete a történeti és politikai dimenziókban mozgó szellemi-kulturális, ugyanakkor erős morális töltettel bíró helymeghatározásnak, amely nélkül nem lehetséges a – Németh által elsősorban kulturális entitásnak tekintett – magyar nemzeti közösség regenerációja, a megoldandó feladatok megfogalmazása, egy új, a megváltozott szituáció követelményeivel összhangban álló nemzeti identitás kialakítása. A pályakezdő fiatal értelmiségi Bibó István intellektuális szocializációjában alapvető szerepet játszanak a Németh-esszék: rendszeres olvasója a *Tanúnak*. Németh munkássága komolyan befolyásolja az ekkor formálódó bibói esszé karakterét és hangvételét.

Németh esszéiben filozófiai és történelmi anyagot dolgoz fel, ám nem szakfilozófus, és nem szaktörténész. Sűrűn használ metaforákat: ezek történetfilozófiai és történelmi gondolatmenetek építőkövei. A gondolatmenetektől irodalomtörténeti-esztétikai vagy politikai koncepciók rajzolódnak ki. Fesztelenül lépi át a tudományterületek határait: az esszé ennek a határátlépésnek műfaja. Célja egy olyan világkép körvonalazása, amely megalapozza az egyéni és a közösségi cselekvést. A tudomány az „üdvösségügy” része, az iránta való érdeklődés a világgal szemben érzett „szorongó tájékozatlanságból” fakad. Esszéiben Németh László kifejezetten határsértő gondolkodóként tűnik fel.⁴

Bibó ezt a Németh-féle, erős morális töltetű, a gondolatmenetet metaforákkal szemléletessé tevő esszét hangszereli át a saját – a politikumot az emberi létezés alapvető szférájának tekintő – kiindulópontjából fakadó szempontoknak megfelelően. Ám nála hiányoznak a szépírói ambíciók, nemkülönben az a – Szabó Dezsőtől örökölt – mélyen átértzett profetikus attitűd, amely oly jellegzetes eleme Németh László írásainak.⁵

ESSZÉ ÉS POLITIKAI FILOZÓFIA

Az esszé műfaja önmagában véve persze a legkevésbé sem zárja ki a politikai filozófia művelésének lehetőségét: erre nézve bőségesen hozhatók fel példák David Hume-től Hannah Arendtig. A két háború közötti német kultúrában azoknak a filozófusoknak jellegzetes műfaja – Keyserlingtől Spenglerig –, akik ilyen-olyan okok miatt, de kívül maradnak az akadémiai szakfilozófia berkein. Nem véletlen – recepciótörténeti perspektívából szemlélve az életművet –, hogy a nyugati emigrációban élő értelmezők Bibó munkásságát a nyugat-euró-

pai filozófiai esszétradícióba illeszkedő teljesítménynek látják, s láttatják, avégett, hogy az ottani kultúrába tartozó olvasó el tudja helyezni ezt a számára ezoterikus, ismeretlen kelet-európai gondolkodót. A Nagy-Britanniában élő, politikaelmélettel foglalkozó Berki Róbert az 1990-es évek elején, néhány évvel a magyar rendszerváltás után a következőképpen kontextualizálja az életművet a brit olvasó számára: „Ha politikai filozófiáját egy tömör kifejezéssel akarnók összefoglalni, azt mondhatnánk, hogy az a »moralizmus realizmusáról« szól. Arról, hogy egy mélységesen radikális, morális szempontból is végiggondolt politikai *vízió*nak és értékrendnek és a politika és a társadalom sarkalatos problémáit tárgyilagosan és indulatok nélkül vizsgáló realista *éleslátásának* szinte hibátlan szintézise. [...] Bibót, mint politikai filozófust, a saját szülőházájában is alig ismeri valaki. Annak a rendszeres és analitikus politikai filozófiának, ahogy ezt az angol nyelvterületen értik, Magyarországon nincsen régi, széles körben ismert hagyománya. Ehelyett a magas szintű politikai esszéírás eleven, okos és hatásos formáját művelik, amely elméleti keretbe ágyazott aktuális témákkal foglalkozik. Ezt a műfajt, jellemző módon, jeles szépirodók művelik nagy előszeretettel. Bibót is ez a hagyomány formálta, s ő maga is a műfaj kiváló művelője lett, bár szépirodalommal sohasem próbálkozott.”⁶

Hasonlóképpen politikai filozófiának nevezi Bibó munkásságát egy 1960-as, magyar nyelvű írásában Révai András, aki annak a 18. századi angol liberálizmussal való rokonságát emeli ki, s mindenekelőtt a morális és didaktikus jelleget tartja lényegesnek: „Bibó sok tekintetben Addisonra és Steele-re emlékeztet, akik a 18. század első felében a *Spectator*-ban Locke szemléletét az angol politikai, társadalmi, közigazgatási és jogi élet minden gyakorlati problémájára didaktikus módon alkalmazták.”⁷

Am abból, hogy az esszé a politikai filozófia egyik lehetséges megnyilvánulási formája, nem feltétlenül következik az, hogy minden esszéformában megírt, politikai tárgyú írás szükségképpen politikai filozófia. A nyugati emigráció Bibó-interpretációja az angolszász nyelvterületen a második világháború utáni évtizedekben igen erős pozícióba kerülő analitikus politikai filozófiával szemben pozicionálta Bibó munkásságát a politikai filozófia egy olyan tradíciójának képviselőjeként, amely legitim alternatívája ennek a típusú megközelítésnek, s amelynek jeles képviselői vannak nemcsak a kontinentális, hanem az angolszász hagyományban is. Amikor az értelmező abban a magyar közegben interpretálja az olvasók számára az életművet, amelyben nemcsak a politikai filozófia, hanem általában a filozófia kulturális pozíciója is jóval gyengébb, akkor ez a típusú legitimálási igény ilyen formában nemigen merül fel. Bence György és Kis

János – akik maguk is politikai filozófusok – a Bibó-émlékkönyvbe írt tanulmányukban teoretikus igénnyel értelmezvén az életművet, a következőképpen fogalmaznak: „[...] Bibó elsősorban politikai gondolkodó volt, aki politikai formulákat dolgozott ki, a gyakorlati alkalmazás igényével.”⁸ Ez a megközelítés – miközben a „politikai formulák” kifejezés felfogható a politikai filozófia normativitásigényére tett utalásként – egy tágabb kategóriát használ Bibó szakmai pozicionálására.

A NEMZETI FILOZÓFIA

Az esszéproblematika mellett van egy másik fontos dolog, amiről nem szabad elfeledkeznünk Bibóval kapcsolatban, amikor az intellektuális szocializációját meghatározó két háború közötti időszak sajátosságait vizsgáljuk. Ez az ún. *nemzeti filozófia*,⁹ illetve az ehhez kapcsolódó nemzetkarakterológia kérdésköre. Bibó kortársai közül Karácsony Sándornak volt explicit szándéka olyan filozófia kimunkálása, amely egy sajátosnak és egyedinek tételezett magyar gondolkodásmód terméke.¹⁰ Nála ez egy nyelvfilozófiába ágyazódik be, amelynek alaptétele a nyugat-európai indogermán nyelvek és a magyar nyelv közötti strukturális különbség. Karácsony mindenekelőtt a német nyelvet állítja szembe a magyarral: alaptézise szerint az alárendelő és mellérendelő nyelvi struktúrák dichotómiája meghatározza a világra vonatkozó percepció különbségét is. A valóságot egy alárendelő mondatok dominanciája által uralt nyelvi univerzumban leképező közösség filozófiájának szükségképpen különböznie kell attól a közösségtől, amely a valóságot mellérendelő szerkezetekben modellálja. A sajátosan magyar filozófia azonban – Karácsony Böhm Károlyt vagy Prohászka Lajost azért bírálja, mert az ő bölcseletüket a német minták uralják – még megteremtésre vár. A koncepcióban szerves módon kapcsolódik össze nyelvfilozófia és nemzetkarakterológia.¹¹ A nemzeti közösség karakteréhez meg kell találni az autentikus filozófiai kifejezési formákat. A nyelvi struktúrák milyenségének ontológiai és politikai konzekvenciái vannak: alapvetően meghatározzák a közösségnek a léthez való viszonyát – Trencsényi Balázs ezt a két világháború közötti kelet-európai gondolkodásban gyakorta felbukkanó elgondolást nevezi találóan *nemzeti ontológiának*¹² –, amelyben az illető közösség politikai attitűdjei, illetve az azokból kinövő politikai formák gyökereznek.

A nemzetkarakterológia a két világháború között szükségképpen kapcsolódik össze a politikai gondolkodással. Amint arra már Mester Béla is rámutat-

tott,¹³ a hiányzó magyar politikai filozófia helyébe lépő, annak bizonyos karakterjegyeit sajátjaként felmutató, azt helyettesítő szellemi termékről van szó, határozottan normatív jelleggel: a nemzeti karakter normatív keretként funkcionál, megszabja, hogy milyen politikai forma autentikus vagy inautentikus az adott nemzeti közösség számára. Bibó e tekintetben határozott különvéleményt jelent be. A szakirodalomban meglehetősen egyetértés van a tekintetben, hogy ő az, aki dekonstruálja a két háború közötti nemzetkarakter-diskurzust.¹⁴ E tekintetben mindenekelőtt 1948-as *Zsákutcás magyar történelem, eltorzult magyar lelki alkat* című nagy esszéjére szokás hivatkozni. Ebben a nemzetkarakterológia esszencializmusát inadekvátnak nyilvánítja, és – a szociálpszichológiai szemléletmódot a politikai filozófia normatív megközelítésével ötvözve – kialakítja azt a módszert, amelyhez a Balog Iván által oly találóan politikai terapeutának nevezett attitűdöt társítja.¹⁵ Ez a szerepfelfogás messzemenően kompatibilis azzal az általa művelt politikai esszével, amellyel az aktuális politikai elitet próbálja megszólítani – mérsékelt sikerrel. Ezért érzi magát olyanynyira elemében 1945–48 között, amikor a Sárközi Márta által szerkesztett második *Válasz* alkalmas fórumnak látszik ennek a szerepnek az eljátszására.¹⁶ Ugyanakkor határozottan elutasítja az ún. nemzeti tudományoknak a nemzetkarakterológiai gondolatkörrel szorosan összefüggő motívumát.¹⁷ A magyar politikai, közéleti kultúra torzulásait, szociálpszichológiai patológiáit nem valamiféle nemzeti lényegre vonatkoztatva, hanem egy következetesen érvényesített regionális keretben, a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról szóló narratívába beillesztve tárgyalja.

Témánk szempontjából fontos Bibó első mesterének, a jogfilozófus Horvát Barnának egy 1942-es levele. Ezt akkor írja, amikor hajdani tanítványa elküldi neki *A pénz* című esszéjét. Horváth fájlalja, hogy Bibó elszakadni látszik a filozófia nagy kérdéseitől: „Bármennyi az akadály, nagy és merész terveket kellene legalább forgatnunk, és találkozásainkat ritka alkalmakként felfognunk olyan témák megbeszélésére, amelyekkel előrevihetjük a tudományt. Mert csakis ezért vagyunk, vagy legalábbis csakis ezért vagyunk azok, akik vagyunk. Nagy és komoly tudományos terveknek legalább érlelődnie kell eszmecesterinken. És nem szabad elveszíteni az eleven kapcsolatot a filozófia igaz nagy kérdéseivel.”¹⁸

KONKLÚZIÓ HELYETT: BIBÓ ÉS A FILOZÓFIA

Valóban eltávolodott-e Bibó a filozófiától? Egyáltalán közel volt-e hozzá valaha? Lényeges kérdés ez: Bibó és a filozófia, az általában vett filozófiai gondolkodás viszonya. Aligha tagadható ugyanis gondolkodásának erősen antispekulatív jellege.¹⁹ Bibó indulását tekintve ez az antispekulatív akár meglepő is lehet, hiszen a Horváth Barna-féle neokantiánus ihletésű jogfilozófia művelőjeként kezdte a pályáját, márpedig ennél a diszciplínánál spekulatívabb jellegűt elég nehéz találni. Az ifjúkori *Kényszer, jog, szabadság* minden tekintetben eleget is tesz azoknak a spekulativitásra vonatkozó követelményeknek, amelyeket joggal lehet egy ilyen műtől elvárni. Tagadhatatlan azonban, hogy a jogfilozófiától való elfordulás után Bibónál konstans elemmé válik ez az antispekulatív beállítódás, amely egész munkásságát végigkíséri. A politikáról írva és gondolkodva számtalanszor megismétli, hogy egyetlen gramm módszer többet ér bármennyi elméletnél, s hogy a politikai cselekvést nem szabad agyonideologizálni, mert akiben megvan a valóságérzés épsége és a gondolkodás bátorsága, az fel fogja ismerni az adott szituáció követelményeit.

Bibó nemegyszer hajlik arra, hogy egyenlőségjelet tegyen ideológia és filozófia közé, abban az értelemben, hogy szerinte mindkét esetben a valóságtól elrugaszzkodott és oda visszatalálni nem tudó gondolati konstrukcióról van szó.²⁰ Mindazonáltal az is tagadhatatlan, hogy a politikáról azzal az erős normatív attitűddel gondolkodik, amely Arisztotelész óta a politikai filozófia *differentia specificájának* tekinthető. A politikai erények számára is alapvető jelentőségűek.²¹ Központi kérdése az, hogy milyen a jó politikai berendezkedés, és azt milyen körülmények között lehet megvalósítani. Erre vonatkozó elképzelését egy narratív szabadságelmélet keretében fejt ki, amelyet legteljesebben az 1947-es akadémiai székfoglalóban és az 1971–72-es *Az európai társadalomfejlődés értelme* című nagy esszéjében körvonalaz. Ezeket joggal nevezhetjük politikai filozófiai munkáknak. Egyéb írásaiban pedig ezt a narratív szabadságelméletet olyan politikaelméleti-politikafilozófiai teóriák egészítik ki, mint a politikai históriákról vagy a politikai átmenetek természetéről szóló koncepció. A nem demokratikus politikai formákról a demokratikus politikai formákra való átmenet problematikája különösen fontos, mert ebben érhető leginkább tetten az, hogy a politikáról való gondolkodás és a politikára való hatás szándéka többnyire nemigen választható el egymástól. A politikai terapeuta szerepe ezért Bibónál szükségképpen felülírja a távolságtartó politikafilozófusét.

JEGYZETEK

1. Erre vonatkozóan lásd Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szt. István Társulat, Bp., 2008.
2. Poszler György: *Illúzió és értelem. (Vázlat az »esszéista« nemzedék portréjához)*. In: *Úó: Eszmék – Eszmények – Nosztalgiaik*. Magvető, Bp., 1989. 342, 344.
3. Uo. 342.
4. Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 10., illetve *A gondolkodó Németh László*. Konferencia Hódmezővásárhelyen 1990. április 28-án. Juss Füzetek 1. é.n.
5. Erre vonatkozóan lásd Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Bp., 1999. 64.
6. Berki Róbert: *A moralizmus realizmusa. Bibó István politikai filozófiája*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István egyetemi előadásai*. Ford. Csepregi András. Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Kiadója, Debrecen, 2004. 253, 255.
7. Révai András: *Bibó István politikai filozófiája*. In: Kende Péter (vál. és bev.): *Bibó Nyugatról – élteben, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Bp., 1997. 61.
8. Bence György – Kis János: *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás*. In: Réz Pál (fel. szerk.): *Bibó-émlékkönyv*. I. Századvég, Bp. – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991. 388.
9. Percz László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008.
10. Lendvai L. Ferenc: *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993.
11. Kovács Gábor: *Nép, nemzet, kultúra, nyelv a két világháború közötti nemzetkaraktológiákban*. In: Neumer Katalin – Laki János (szerk.): *Minden filozófia „nyelv-kritika”. Analitikus filozófia és fenomenológia*. Gondolat, Bp., 2004. 160–175.
12. Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkaraktológiái viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011. 82.
13. Mester Béla: *A magyar politikafilozófia elmaradt fordulata*. In: Valastyán Tamás (szerk.): *A totalitarizmus és a magyar filozófia*. Vulgo, Debrecen, 2006. 117–129.
14. Trencsényi Balázs: i. m. 450–465; Dénes Iván Zoltán: i. m. 141–153.
15. Balog Iván: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2004.
16. A folyóirat történetére vonatkozóan lásd Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz, 1946–1949*. Argumentum, Bp., 2009.
17. Percz László: i. m. 238–239.
18. Horváth Barna – Bibó Istvánnak. *Kvár, 1942. december 13.* In: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál., össz. Huszár Tibor. Szerk. Litván György – S. Varga Katalin. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Bp., 1995. 197.

19. Percz László: *Az antispekulatívitás jegyében. Bibó István filozófiai előfeltevéseiről.* In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Új Mandátum, Bp., 2001. 37–55.
20. Uo. 41.
21. Radnóti Sándor ezt nevezi a bibói gondolkodás antikizáló jellegének: „Ha Bibó politikai-elméleti alapjait a Machiavelli-hagyománnyal ellentétben nem a *hatalomfelhasználás*, hanem a társadalmi érintkezés elméletének mondtuk, most hozzátehetjük, hogy ez az elméleti háttér antikizáló, amennyiben visszatérést jelent az érényes közösségi élet, az aktív közösségi politizálás és a politikai berendezkedés összekapcsolódásához.” Radnóti Sándor: *A legitímáció keletkezése.* In: *Bibó-émlékkönyv.* I. 378.